

Kirek
Eks

İSLAM VE MODERNİZM

FAZLUR RAHMAN TECRÜBESİ

22-23 Şubat '97, İstanbul

FAZLUR RAHMAN'IN SÜNNET/HADİS ANLAYIŞINA BİR KATKI

M. Hayri Kırbaşoğlu*

Fazlur Rahman -bir cümle ile anlatmak gerekirse- bir krizler ve problemler adamıdır. Bunu görmek için hem yaşadığı hayata, hem de yazılarına bir göz atmak yeterlidir. Bu yapıldığı takdirde görülecektir ki, onun el atmadığı bir problem hemen hemen yok gibidir. Özelde İslam dünyasının, genelde ise bütün insanlığın karşı karşıya bulunduğu problemlerle tam bir özgüven içerisinde yüzleşebilen nadir ilim adamlarından biridir Fazlur Rahman! Onun kendine olan bu güveninin kaynağı ise kuşkusuz hem çağın problemlerini yakından tanınması, hem de İslam konusundaki derin bilgisidir. Bunlar Fazlur Rahman'ı yakından tanıyan, onun çalışmalarını tedkik eden hemen herkesin sözbirliğı etmişçesine dile getirdikleri hususlardır.

Ömrünü mensubu bulunduğu İslam dünyasının asırların birikimi olan meselelerine çözüm üretme yolunda tüketen böyle bir alim-aydın tipinin düşüncesinde eleştirinin sön derece önemli bir yer işgal edeceği tabiidir. Yine böyle birinin, geçmişteki çözümleri tekrarlamakla yetinen savunmacı bir tutum içerisinde olamayacağı da son derece açıktır. Kısaca o, geçmişte ortaya konanları eleştiri süzgecinden geçiren, ama bununla yetinmeyip, yeni yorumlar ve çözümler peşinde koşan bir tecdid yanlısıdır. İşte böyle birinin anısına düzenlenen bir toplantıda sadece onun düşüncelerini dile getirmekle yetinmenin, onun ideallerine pek -hatta hiç- uymayacağı inancındayım. Zira Garaudy'nin de sık sık vurguladığı gibi, bir geleneğe sadık kalmak, o geleneğin ocağındaki külleri değil, küllerin altındaki ateşi taşımakla mümkün olabilir. Eleştiriyi ve yeni fikirler peşinde koşmayı (tecdid) şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası yapmış olan Fazlur Rahman gibi bir alim-aydın'ın ideallerine sadık kalmak isteyen bir kimsenin de yapması gereken,

(*) Doç. Dr., Türkiye, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

onun fikirlerini eleştiri süzgecinden geçirmek ve düşüncelerini -katkıda bulunmak suretiyle- bir adım ileriye götürmek olmalıdır. Biz de aynen öyle yapacağız ve onun Sünnet/Hadis anlayışının önemli yönlerini -bazen katkıda bulunarak bazen de eleştirerek- bir adım daha ileriye götürmeye çalışacağız.

Fazlur Rahman, gelişmekte olan her toplumda muhafazakârlık ile liberalizm veya modernizm arasında bir gerilimin varlığından söz ederken, muhafazakârlığın maziyi bütünüyle muhafaza etmeye çalışmaması, değerli ve öz olanı koruması gerektiğini, bir başka deyimle "daha çok aydınlatılmış bir muhafazakârlık"ın geliştirilmesi icabettiğini de söyler. (1) Bu sözleri aslında, onun asıl muhatabının İslam düşüncesinde yenilenmeye karşı çıkan "muhafazakârlık" olduğunu ima etmektedir. Bu bağlamda o, Sünnet/Hadis konusundaki problemlerin temelde muhafazakâr düşüncenin tutumuyla ilgili olduğunu -bu defa açıkça- ifade eder:

"Şu nazik dönemde İslam'ı yeniden düşünme ve ifade etme görevi, III/IX. yüzyıldan bu yana Müslümanların karşı karşıya kaldıkları meselelerin en ciddisi ve köklüsüdür. Bu görevin gerekli şekilde yerine getirilmesi, ilk iki buçuk yüzyıldaki icraata denktir. Diğer bir deyişle, Müslüman bu konu üzerinde düşünürken doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den hemen sonra gelen kuruluş devrine gitmek ve onu yeni baştan kurmak zorundadır. İşte toplumda güç kaynaklarını geniş ölçüde elinde bulunduran muhafazakârın, yalnız reddetmekle kalmadığı, çözmek gereğini bile idrak edemediği asıl mesele budur. Hadisi kökten reddederek aşırı bir duruma itilmiş bulunan ve serbest bir kalkınmayı savunan tek tek kişiler ve küçük gruplar, muhafazakârlara karşı koymaktadır. Aslına bakılırsa, bu konuda dengeli bir görüşe varmak, dolayısıyla şu nazik zamanda neyin yapılması gerektiğini anlamak için, bu iki taraftan hiçbirisi Hadis'in gerçek tarihi gelişimini bilmemektedir.(2)

Görüldüğü gibi Fazlur Rahman, İslam dünyasındaki Sünnet/Hadis ile ilgili problemlerin, bilhassa kabul ya da reddi yönündeki tartışmaların temelinde bilgisizliğin yattığına inanmakta ve bu sebeple -özellikle de muhafazakârlık taraftarlarını- aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Fazlur Rahman'ın bu amaçla yaptığı çalışmalara bakıldığında onun Sünnet/Hadis konusunu biri kavramsal analiz, diğeri ise tarihi gelişim süreci olmak üzere iki ana eksenle ele aldığı söylenebilir:

Kavramsal analiz ekseninde Fazlur Rahman; Sünnet'in -Ortaçağ Hadis ve Fıkıh literatürünün ileri sürdüğü gibi- insan hayatının bütün alanları ile ilgi-

li tüm kurallar için bir defada ve mutlak anlamda vazedilmiş spesifik bir şey olmadığı(3), Sünnet'in sunduğu çözüm yollarının kuralsal örnekler ve bir nevi birer öncül olarak kabul edilebileceği, ancak aynen ve harfiyen kabul edilemeyeceği (4), özetle Nebevi Sünnet'in, mutlak olarak spesifik bir muhteva ile dolu olmaktan çok, genel bir şemsiye kavram olduğu (5) görüşündedir. Onun bu düşüncelerinin geleneksel Sünnet anlayışıyla uyuşmadığı ortadadır. Ancak Fazlur Rahman, eleştirdiği bu geleneksel Sünnet anlayışının teşekkülünde önemli bir rol oynayan klasik Sünnet tanımları üzerinde nedense pek durmamıştır. Halbuki onun aydınlatmayı amaçladığı muhafazakârlık ile bu klasik tanımlar konusunda anlaşması pek mümkün görünmemekte, dolayısıyla onları eleştirmesi de kaçınılmaz bir hal almaktadır. Onun eksik bıraktığı bu eleştiriyi biz bir çalışmamızda yapmaya çalıştığımız için, oradaki düşüncelerimizi özetle sunmanın yeterli olacağını düşünüyoruz.

Ortaçağ'da oluşturulan ve bugün de etkilerini hâlâ sürdüren klasik Sünnet tanımlarını özetle Hadisçiler'in, Fıkıhçılar'ın, Usûl-i Fıkıhçılar'ın ve Kelâm-cılar ile bazı fıkıhçıların yaptıkları dört tanıma indirgemek mümkündür.(6) Bu tanımlara bakıldığında bunların bir takım eksiklik ve yanlışlıklar içerdiği görülmektedir ki, bunları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- a) Tanımların her bir disiplin tarafından, kendi amaçları doğrultusunda yapılmış salt akademik tanımlar olmaları, genel Müslüman kitlelerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmamaları.
- b) Sünnet'i sanki bireyin uymakla yükümlü olduğu bir şey gibi algılamaları ve onun toplumsal boyutunu görmezlikten gelmeleri.
- c) Bağlayıcılık yönünden Sünneti sınıflandırmamış olmaları.
- d) Kur'an'ı tanımların dışında bırakmaları.(7)

Yukarıda sözü edilen dört tanım içerisinde bilhassa Hadisçiler ile Fıkıhçıların tanımlarının (8), bireysel, şekilci-lafızcı ve efal-i mükellefin ketagorilerinin son sırasında yer alan hususlara ağırlık veren bir Sünnet anlayışının İslam dünyasında hakim olmasına zemin hazırladığı muhakkaktır. Özellikle Fıkıhçılar Sünnet'i farz-vacib dışındaki alana hapsederek, onu mendub-müstehab-nafile-tatavvu gibi terimlerle eş anlamlı hale getirmişlerdir. Bu noktada Fazlur Rahman da "... fiiller ahlaki açıdan 5 kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar 1) farz, vacib, 2) sünnet, mendub, müstehab, 3) mübah, 4) mekruh, 5) haramdır" demekle (9) aynı hataya düşmekten kurtulamamıştır. Halbuki bizim daha önce sözü edilen çalışmamızda gösterdiğimiz gibi Sünnet, yukarıdaki beş kategorinin tamamını kapsayan bir şemsiye kavramdır. (10)

Fazlur Rahman Sünnet kavramı üzerinde dururken, klasik Sünnet tanımlarının herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadığı gibi, bunlara alternatif olabilecek yeni bir Sünnet tanımı geliştirmeye de çalışmamıştır. Bu konuda da girişmiş olduğumuz yeni bir Sünnet tanımı denemesi (11) bu boşluğu doldurma açısından mütevazı bir katkı olarak değerlendirilebilir.

O'nun Sünnet-Hadis konusuna tarihi gelişim süreci açısından yaptığı katkılara gelince, bunların en önemlisi Hadis'in Sünnet'ten ayrılmasına dair olanıdır:

Önce onun bu konudaki görüşlerini özet olarak sunalım:

“Hz. Peygamber yaşadığı sırada halk O'nun söyledikleri ve yaptıkları hakkında tabii olarak konuştuıkları halde, ölümünden sonra bu konuşmalar maksatlı ve şuurlu bir vak'a haline geldi. Zira yeni bir nesil yetişiyordu ve onların, Hz. Peygamber'in davranışını araştırmaları tabii idi. Fakat hadisin (sözlü rivayetin), tabii olarak dini bakımdan aldığı istikamet, ona tekabül eden ve dini bir tatbikat kuralı olan Sünnet'e doğru olduğu hatırdadır. Özellikle yeni unsurların özümsemesi ile hayret verici ve eşi görülmedik bir süratle genişleyen ve karmaşıklaşan bir cemaatte esasta zihni bir meraktan ziyade, işte bu tatbikata yönelik, rivayetin daha az sözlü mahiyette ve daha çok da takriri, fiiliyatta örnek olma niteliğinde olduğu lehinde bir dayanak teşkil etmektedir. Bu, söze dayanmayan, takriri, ya da yaşayan geleneğe Sünnet adı verilmiştir.” (12) Ancak hadis tamamıyla sözsüz ve takriri değildi. Bunun böyle olamayacağı herşeyden önce, açık ve seçik olarak bizzat yaşayan gelenek (fiili sünnet) olgusundan çıkarılabilir. İnsanlar sadece bir fiili işleyip sonra da onu izlemezler (ve bir yenilik ortaya koymazlar), aynı zamanda o konuda konuşup haber de verirler. Bu nedenle hiç değilse resmi olmayan, sözlü (kavli) bir hadis bulunmakta idi.” (13) Özetle Sünnet ve Hadis, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonraki ilk merhalede (de) zamandaş ve aynı özdendi, her ikisi de Hz. Peygamber'e yönelikti ve normatif oluşlarını ondan alıyorlardı. (14)

Ancak Sünnet'in muhtevasının yaşayan gelenek ve şahsi yorum şeklinde bir gelişme göstermesi durumu karmaşık bir hale sokmuş ve hadisin Sünnet'ten ayrılması hususu su yüzüne çıkmıştır. (...) İcma kavramı da uygulamada mevcut ve birbiriyle çatışan tatbikatı standart ya da normatif bir hale sokamamıştı. Dolayısıyla mevcut görüşlere, ya da uygulamaya normatiflik kazandırmak için hadisçiler, yaşayan geleneği standart hale getirmek ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu örneğe uygun düşen tatbikatı tedvin etmeye çalışıp, akide ve hukukla ilgili daha aşırı giden yorumları reddetmek amacıyla topyekün bir faaliyete girişmişlerdir (...) Hadisin ye-

ni resmi aşamasında büyük miktarlarda ortaya konması, İslam cemaatinin ilk yorumlama ve özümseme tecrübelerinin bir tür tedvinine olan samimi ve temelli bir ihtiyacı aksettirmektedir. (...) Fakat bu tedvin işleminin de bir takım tehlikeleri bulunuyordu ve bu tehlikeye karşı, bazen aşırı bir biçime bürünen uyarılar, bazı fıkıh ekolleri ile kelam çevrelerinden geliyordu. Bu uyarıların haklılığı hadisin daha sonaki gelişimi ile de kısmen belirlenmiştir. Bu endişeler esas itibarıyla ortaya çıkabilecek şu iki muhtemel gelişmeye dikkati çekmekten ibaretti. Önce, her kelami veya fıkhi doktrini Hz. Peygamber'e isnad etmek suretiyle, serbest ve yaratıcı yorum faaliyeti hemen hemen sona ermiş olacaktı. Veya ikinci olarak, yaratıcı faaliyet devam edecekse, o takdirde topyekün ve kesintisiz bir "uydurma faaliyeti" zorunludur. Gerçekte her iki korku da karşılıklı olarak birbirini etkilemiştir. (15)

İşte tam bu gelişmeler olurken Şafii (ö. 204/) fıkıh sahasında Hz. Peygamber'e ait hadislerin topyekün olarak ve bir fıkıh ilkesi olarak kabul edilmesini hararetle savunuyordu. Buna karşılık fıkıh ekolünde ona karşı çıkanlar, hukukun temelinin, ameli gelenekte fiilen yaşadığı şekliyle Hz. Peygamber'in sünneti olması gerektiğini iddia edip, savunmuşlardır. Onlar Hz. Peygamber'e ait hadisleri hadis olmaları itibarıyla inkar etmeyip, Hz. Peygamber'in öğretisinin İslam ümmetinin amelinde (tatbikatında) bulunacağını iddia etmişlerdir. (.....) Onların iddialarına göre, bu tür hadisler kabul edildikleri takdirde, gerçekte Hz. Peygamber adına geniş çapta hadis uydurma faaliyetine kapıyı açacaktır. (16)

Fazlur Rahman'ın ifadeleriyle oluşturmaya çalıştığımız bu kompozisyon, hem Sünnet/Hadis konusunda, hem de genel olarak İslam düşüncesinde çok önemli sonuçlar doğuran bir süreci, hadisin Hz. Peygamber'in sünnetinin tek kaynağı haline getirilmesi sürecini anlatmaktadır. Fazlur Rahman bu son derece önemli tespit ve tahlilleri yaparken, bu gelişmelerde Şafii'nin oynadığı role de sık sık dikkat çekmiştir. Ona göre Şafii'nin İslam'ın gelişimi üzerindeki etkisi, tahmini imkansız bir ölçüde olmuştur. (17)

Fazlur Rahman, Şafii'nin etkisinin İslam'ı kuşatacak kadar geniş ve tahmini imkansız bir ölçüde denecek kadar da derin olduğunu söylemesi gerçekten önemlidir. Ancak Fazlur Rahman bu tespiti yapmakla yetinmiş, fakat bu etkiyi ortaya koymaya yönelik tafsilatlı bir araştırmaya girişmemiştir. Biz işte bu açıdan onun tespitiyle ilgili daha derin tahlillere girişerek bir katkıda bulunmaya çalışacağız. Bunu yaparken de "İmam Şafii'nin projesi neydi?" başlıklı, henüz yayınlanmamış olan çalışmamızda ulaştığımız sonuçları özetlemekle yetineceğiz.

Şafii'nin sünni fıkıh mezheplerinden birisinin kurucusu olması itibariyle İslam'ın gelişimindeki etkisinin, diğer mezhep kurucularının etkilerinden pek farklı olduğu söylenemez. Fazlur Rahman'ın "tahmini imkansız ölçüde" diye nitelendirdiği etkiyi, bunun dışında, başka bir alan(lar)da aramak gerekir. İşte onun bu son derece önemli etkisinin mahiyetiyle ilgili olarak bugüne kadar çeşitli görüşler öne sürülmüş olup, bunları kısaca şöyle ifade etmek mümkündür:

- a. Şafii Usul-i Fıkh'ın kurucusudur.
- b. Şafii Re'y ehli ile Hadis ehli arasında "ortayol"u temsil eder.
- c. Şafii ilk Hadis Usulü eserini telif edendir.
- d. Şafii "Yaşayan Sünnet" yerine "Hadisler"i, Kur'an'dan sonra ikinci sıraya yükseltmiştir.
- e. Şafii dinde "Nasslar"ın hakimiyetini sağlayıp, aklın faaliyet alanını olabildiğince daraltmayı amaçlamıştır.

a. Şafii'nin Usul-i Fıkh'ın kurucusu olduğu iddiası gerek klasik kaynaklarda, gerek çağdaş araştırmalarda, gerekse oryantalizm dünyasında oldukça yaygındır. Fazlur Rahman da çağdaş pekçok araştırmacı gibi -belki de onlara tabi olarak- Şafii'nin hukukun temelleri üzerine eser yazan ve bunun şerefine sahip ilk kişi olduğunu birkaç yerde ifade etmiştir (18).

Ancak bu görüş çeşitli açılardan eleştirilere maruz kalmıştır. Özetle bu eleştirilerde şöyle denmektedir:

Risale'nin ilk fıkıh usulü kitabı, Şafii'nin de fıkıh usulünün kurucusu olduğu doğru değildir. Zira Risale hadis ağırlıklı bir eserdir. Nitekim eserin büyük bir kısmının hadis ile ilgili konulara ayrıldığı görülmektedir. Hatta beyân, âm, hâs, nesh, kıyas ve istihsan gibi konuları işlerken bile Şafii'nin amacı, hadislerin Kur'an yanında, onu açıklayıcı bir kaynak olduğunu ispat etmektir. Yani Risâle'deki pekçok konu bizatihi amaç olduğundan değil, Sünnet-Hadis ile olan ilişkisinden dolayı ele alınmıştır. Eser sistematik bir metodoloji sunma bakımından bize pek az birşey vermektedir. Hatta Risâle'nin usûl-i fıkıh ile ilgili sayılabilecek en önemli bölümü olan Kıyas ve içtihad ile ilgili kısımları bile yüzeysel bir nitelik arz etmektedir. Hepsi bir yana usûl-i fıkıhın ayrılmaz konuları olan lafızlar ve delâletleri -ki diğer usûl-i fıkıh eserlerinin ortalama dörtte-beşte birini oluşturur- ve ta'lil gibi konular Risâle'de hiç yer almamakta veya çok az yer almaktadır.

Bu ve benzeri eleştirileri en son yapılmış bir araştırmada görmek mümkündür. Wail b. Hallak tarafından kaleme alınmış olan "Was al-Shafii the mas-

ter architect of Islamic Jurisprudence?" başlıklı makalede (19) sonuç olarak Şafii'nin Usul-ı Fıkh'ın kurucusu olarak kabulünün mümkün olmadığı ifade edilmektedir.

b. Şafii'nin Usûl-ı Fıkh'ın kurucusu olduğu iddiası dışında sık sık tekrarlanan bir iddia da, onun Re'y ehli ile Hadis ehlini uzlaştıran bir "ortayol" sentezini gerçekleştirdiğidir.

Bu görüş de çeşitli yönlerden eleştirilmiş ve iddia edilenin aksine Şafii'nin bu iki eğilim arasındaki mücadelede Hadis ehlinin tarafını tuttuğu öne sürülmüştür. Nitekim Fazlur Rahman da Şafii'nin fıkıh ekollerinin bir kısmının -mesela Ebu Hanife, Malik ve el-Evzai gibilerinin- yaşayan Sünnet'i savunmasına karşılık, hadisleri savunduğunu söylerken, onun -aynı görüşleri savunan- Hadis ehli yanında yer aldığını da söylemiş olmaktadır.

Bazılarını bu görüşe sevkeden bir husus da, Şafii'nin Risale'de Hadisleri savunduğu gibi, içihad ve kıyasa da yer vermiş olmasıdır. Ancak yine biliyoruz ki , icthadı kıyas ile sınırlamakta, ama mesela istihsana şiddetle karşı çıkmaktadır. Onun istihsana karşı çıkıp içthadı kıyasla sınırlandırmak istemesinde, Re'y ehline karşı bir tavır alma vardır. Kıyas ise -bilindiği gibi- mutlaka daha önce bir nass (ayet-hadis)in varolmasını gerektirmektedir. Böyle olunca da yine Hadis ehli'nin tavrına uygun olarak nasslar (ayet-hadis) hakim kılınmakta, Re'y ehlinin mümeyyiz vasfı olan hür düşünce, serbest içthad ise -mesela istihsan- dışlanmaktadır. Bu durumda Şafii'nin yaptığı Re'y ehlinin elini kolunu bağlamakla eş anlamlı olduğundan, bu durumun sadece Hadis ehlinin işine yarayacağı açıktır. Belki de bu sebeptendir ki ona "Nâsıru's-Sunne" (Sünnet Müdafii Şampiyonu)" ünvanı verilmiş, o da bunu benimsediğini gururla ifade etmekten kaçınmamıştır.

Şafii'nin Hadis ehlinin tarafını tuttuğunun bir ipucu da, Hadis usulünde onun ve tabilerinin icra ettikleri fevkalade etkide yatmaktadır. Bu etkiyi gözler önüne serebilmek için sadece geçmişten bugüne kadar yazılmış olan hemen bütün Hadis usulü eserlerinin müelliflerinin Şafii mezhebine mensub olduğunu burada hatırlatmak yeterlidir.

c. Şafii ilk hadis usulü eserini telif edendir.

Bazıları ise Risâle'yi, Hadis usulüne dair yazılmış ilk eser olarak nitelendirmektedirler. Muhtemelen Risale'nin bazı Hadis usulü konularını ele alması, bazılarını bu görüşe sevkemiş olmalıdır. Ancak Risale'nin bir hadis usulünde yer alması mutad olmayan, beyan, içthad, kıyas ve icma gibi konulara

da temas etmiş olması, onun hadis usulüne dair bir eser olarak nitelendirilmesini imkansız kılmaktadır.

Öte yandan Şafii'nin Risale'de ele aldığı Hadis usulüyle ilgili konular dahi, sistematik olarak işlenmiş değildir. Dolayısıyla Risale, hadis usulü konularının kapsamlı ve sistematik bir biçimde ele alındığı standart bir hadis usulü eseri değildir. Bu durumda Şafii'nin Hadis usulünün kurucusu olarak nitelendirilmesi dayanaksız bir iddia olmaktan öteye geçmemektedir.

Bunlara ilaveten hadis usulü literatürü üzerine yazılan klasik kaynaklarda da, er-Ramehurmuzi'nin el-Muhaddisu'l-Fâsil'ının -ilk değil- ilk eserlerden olduğu belirtilirken, Risâle'den söz edilmemesi, Ortaçağda ulemânın da onu bir hadis usulü eseri olarak görmediğini gösterir.

d. Şafii'nin "Yaşayan sünnet" yerine "Hadisler"i Kur'an'dan sonra ikinci sıraya yükselttiği iddiasına gelince, bunu savunan ve bu konuyu en geniş biçimde eserlerinde ele alan Fazlur Rahman'dır. Onun bu konudaki görüşlerini özetleyerek vermiştik.

Şafii'nin bu çabası nazar-ı itibara alınacak olursa, bazı ulemanın Risale'yi hadis ağırlıklı bir eser, hatta Hadis Usulü alanında ilk eser olarak nitelendirmesinin sebebi de anlaşılabilir olur. Zira Şafii bir defa "Yaşayan Sünnet" yerine "Hadis"i ikame etmeye karar verince, artık onun Risale'de uzun uzun sahih hadisin şartlarından, ravilerde aranan şartlardan, hadisler arasındaki ihtilaflardan vb. konulardan bahsetmesi kadar tabii birşey olamaz.

Ancak "Yaşayan Sünnet" anlayışının bir takım olumsuzluklarının da bulunduğu farkeden fıkıhçılar Şafii öncesinde de mevcut olup, onlar Sünnet'i sözlü-yazılı metinler halinde, "Hadis"e indirgemeyi hiçbir zaman düşünmedikleri halde, Şafii'yi buna teşebbüs etmeye sevkeden gerçek sebep neydi? Akla gelebilecek ilk sebep -daha önce de işaret ettiğimiz gibi- herkesin kendi bölgesine "bize göre sünnet budur" diyebilmesinin önünü almak, Sünnet anlayışları arasındaki farkları asgariye indirip, birliği sağlamak olabilir. Bütün bunlar doğru olmakla birlikte, Şafii'nin amacının, gerçekleştirilmek istediği projesinin Fazlur Rahman'ın belirlediği hedefleri de aşan bir mahiyet arzettiği yolunda bir başka görüş daha vardır ki, müteakiben bu husus üzerinde durulacaktır.

e. Şafii dinde "Nasslar"ın hakimiyetini sağlayıp, aklın faaliyet alanını olabildiğince daraltmayı amaçlamıştır.

Şafii'ye gelinceye kadar fıkıhçılar gerek Sünnet'in tespitinde, gerekse yorumlanıp delil olarak kullanılmasında belli bir serbesti içinde hareket edi-

yorlardı. Re'y ehli ve özellikle Hanefiler, gerek birşeyin Sünnet olup olmadığının tespitinde, gerekse farklı sünnetlerden hangisinin tercih edileceğinde yoğun olarak akla başvuruyorlar, mantıki muhakemeler yapıyorlardı. İşte Şafii "Yaşayan Sünnet" yerine "Hadis"i ikame etmek isterken, Sünnet'in gerek sübutu, gerekse delaleti konusunda akıl ve mantığın yoğun kullanımını da sınırlamak, bu alanda aklın hareket alanını -Hadis ehlinin genel temaylüne uygun olarak (20)- elden geldiğince daraltmak istemiş olabilir. Zira bazı araştırmalarda da açıkça gösterildiği gibi (21), özellikle İmam-ı Azam Ebu Hanife ve arkadaşları- talebeleri "Hadisler" konusunda oldukça seçmeci ve titiz olup, ancak genel olarak ulemanın kabulüne mazhar olanları kabul etmeyi ilke edinmişlerdi. Bu nitelikte olmayan Hadisler konusunda ise, son derece sıkı davranıyorlar -Şafii'nin aksine- çoğu akli ve mantıki kurallara dayanan sıkı bir "metin tenkidi" süzgecinden geçirmedikçe hadisleri kabule yanaşmıyorlardı. Delil olarak kullandıkları hadisleri anlayıp yorumlama sürecinde ise, sadece metnin lafzi manasıyla yetinmeyip lafzın ötesine de geçmeye, niçin? nasıl? ve ne amaçla? sorularını sorarak lafızların altında yatan asıl amaç, ilke ve maksada ulaşmaya çalışıyorlardı. Hadisler konusundaki bu tür bir yaklaşımda aklın oldukça geniş bir faaliyet alanına sahip olduğu aşikârdır. Şafii ise tam aksine, hadislerin sübutunun onaylanmasını büyük ölçüde -yine Hadis ehlinin genel eğilimine uygun olarak- isnadlarının güvenilir olmasına bağlanmıştır (22) Özetle Şafii din alanında re-yi -yani akıl, mantık ve serbest yorumu- yoğun olarak kullanan Re'y ehline ve özellikle Hanefilere karşı aklın alanını daraltmak amacıyla bir yandan Yaşayan Sünnet yerine Hadisler'i ikame ederek "nassçılık"ı, diğer yandan Hadis metinlerinin lafızlarına ağırlık vererek "lafızcılık"ı önplana çıkarmaya çalışmıştır.

Hadislerin fıkhi faaliyetlerde hakim kılınması Şafii'nin en önemli hedeflerinden olmakla beraber, nihai hedefi değildir. Nihai hedefi ise, Dr. Nasr Hâmid Ebu Zeyd'in isabetle belirttiği gibi, dini düşünceyi nasslarla sınırlandırmak, içtihadın/aklın alanını ise olabildiğince daraltmaktan ibarettir. Dr. Nasr'a göre, nasslar dışındaki alanları da birer "nass" haline getirmek ve içtihad gibi nass dışı düşünce faaliyetlerinin alanlarını da, onları sıkı sıkıya nasslara bağlayarak -yani içtihadı kıyasla sınırlayarak- daraltmak şeklinde tezahür eden bu tavır tamamen "ideolojik" bir tavidir. (23)

Burada Şafii'nin fikhının Kitab-Sünnet (Hadisler)- İcma-Kıyas'a dayandığı, bu son ikisinin ise nasslar dışında kaldığı düşünülebilir. Ancak Dr. Nasr'a göre bu sıralamada Şafii'nin titizlikle üzerinde durduğu bir husus vardır. Şafii'ye göre bu sıralamada yer alan her bir esas meşruiyetini öncekilerden almaktadır: Buna göre Sünnet (Hadisler) meşruiyetini Kur'an'dan, icma ise

Kur'an ve Sünnet'ten, kıyas da Kur'an, Sünnet ve icmadan almaktadır. Bu sebeple Şafii kıyası kabul etmekle dini alanda akli faaliyete de yer verir görünse bile, gerçekte onun amacı aklın alanını daraltmaktadır. (24) Zira Şafii kıyas için öyle şartlar koşar ki, neticede kıyas dolaylı yoldan naslara dayanmaktan öteye geçemez. (25) Yine aynı amaçla Şafii nass mefhumunu Sünnet'i ve İcma'yı içine alacak şekilde genişletir (26) ve bunu da ashabın icmasını Sünnet'in kapsamına dahil ederek yapar. (27) Zira Şafii'ye göre sahabe'nin icması, hadis şeklinde rivayet edilmeyen bir Sünnet'e dayanmaktadır. (28)

Şafii nassçılık projesi uyarınca, Hadisler'in alanını genişletebilmek için mürsel hadisleri de Sünnet kavramına dahil eder. (29) Şafii'nin bizzat kendisinin, mürsel hadislerdeki hata ihtimallerini vurgulamasına rağmen, onları kabul etmesi ancak toplumsal belleği nass ve nakil merkezli olarak şekillendirme ve aklın, içtihadın ve hür düşüncenin rolünü sınırlandırma projesinin ışığında anlaşılır bir hale gelmektedir.(30)

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi Fazlur Rahman Şafii'nin İslam düşüncesinde oynadığı rolün önemini farketmiş, ancak bu konudaki tahlilleri belli bir noktada kalmış, daha ileri gidememiştir. Ancak onun Şafii'nin bu rolüne eserlerinde genişçe yer vererek dikkatleri bu noktaya çevirmesi, teşhis ve tespitlerindeki haklılığının açık bir kanıtıdır.

Peki Şafii'nin gerçek projesinin ne olduğu meselesi niçin bu kadar önemlidir? Bunun cevabı açık ve kesindir: Herşeyin çözümünü nasslarda (ayet, hadis, hatta daha geç dönemlerde adeta birer nass haline sokulan fıkıh, tefsir, kelim vb. kitapları bile nass kavramına dahil edilebilir.) arama ve nassları anlamada ısrarla izlenen "lafızcılık", bugün İslam düşüncesinin önündeki en ciddi engeller arasında yer almaktadır. Zira İslam dünyasında şu anda hakim olan bu anlayış, doğrudan nasslara dayanmayan her çözümü - Şafii'nin Hanefilerin istihsanını hevay-ı heves'e uymakla bir tutmasında olduğu gibi- İslam'dan bir sapma olarak reddetmektedir. Hanefilerin ve Malikilerin uyguladıkları istihsan, istishab, maslahat-ı mürsele vb. "Makasid" ve "Maslahat" merkezli yaklaşımların bu suretle reddedilmesi ise İslam düşüncesindeki dinamizme ve üretkenliğe öldürücü bir darbe vurmuş ve nakilciliği yaygınlaştırmıştır.

Bugüne kadar uzanan bir takım olumsuz sonuçlarına işaret ettiğimiz Şafii'nin projesinin mahiyetine ilişkin bu değerlendirmeler, daha önce sözünü ettiğimiz yayınlanmamış çalışmamızın birinci bölümüne dayanılarak ortaya konmuştur. Elbette Şafii'nin projesiyle ilgili daha derin pekçok analize ihtiyaç olduğu kuşkusuzdur. Özellikle Şafii'nin bu projesinin İslam düşün-

cesindeki etkileri üzerinde ciddi araştırmaların yapılması son derece önemlidir. Ancak bütün bunlardan önce Şafii'nin "Manifesto"sı sayılan "Risale"nin yakından tedkiki ve teknik yönden eleştirisinin yapılması daha da önemli görünmektedir. Bugüne kadar Şafii'nin Risalesi üzerine kapsamlı bir eleştirinin yapılmamış olması büyük bir eksikliktir. Biz bu konudaki boşluğu doldurmak için, bahsi geçen çalışmamızın ikinci bölümünü "Risale'nin Teknik Eleştirisi"ne ayırmış bulunmaktayız. Ancak tebliğ sınırlarını aşacağı için sadece bu çalışmamıza işaret etmekle yetiniyoruz.

Fazlur Rahman'ın Sünnet-Hadis anlayışıyla ilgili bu tebliğde tamamlayıcı bir unsur olarak, onun Hadisçiliği ile ilgili bir hususa da kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Eserlerini tedkik edenler, Fazlur Rahman'ın pekçok hadis hakkında -gerek sübutu, gerekse delaleti- açısından bir takım değerlendirmelerde bulunduğunu görürler. Ancak bu değerlendirmeler ışığında, onun klasik anlamda bir hadisçi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu yüzden onun hadislerin isnadları açısından tedkikine hemen hiç girişmediği görülür. Çoğu zaman hadislerin muhtevasına yönelik "Metin tenkidi" ile yetinen Fazlur Rahman'ın bu tutumu, nadiren de olsa, kendisini bazı hatalara maruz bırakabilmektedir. Buna bir örnek olarak "İslam ve Çağdaşlık" adlı eserinde Şeytan Ayetleri meselesi diye de meşhur olan Garanik Olayını tarihi bir gerçek imiş gibi sunmasını gösterebiliriz.(31) Halbuki bu rivayetin kaynaklardaki durumu gerek isnad gerek metin açısından incelendiğinde, bu olayın yeterince tedkik edilmeksizin bir gerçek gibi sunulmasında Fazlur Rahman'ın biraz aceleci ve temkinsiz davrandığı anlaşılmaktadır. (32)

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Fazlur Rahman'ın Sünnet-Hadis konusunda önemli noktalara parmak basan çalışmalarından ve özellikle Sünnet alanındaki katkılarında çağdaş bir araştırmacının müstağni kalması mümkün değildir. Ancak onun çalışmalarını nihai sonuç olarak görme hatasına da düşmemek gerekir. Bilakis onun bu alandaki incelemelerini, bazen vardığı sonuçları daha da derinleştirip, genişleterek; bazen de yanlışlarını düzeltmek için eleştirerek bir adım daha ileriye götürmek gerekir. Kanaatimizce onun İslam düşüncesine olan samimi ve ciddi katkılarına karşı vefa borcumuzu ödemenin yolu da budur, yoksa onun söylediklerini tekrarlamak değil!

Bugün İslam dünyasının muhtaç olduğu alim-aydın tipine en uygun örnek Fazlur Rahman'dır. Ama ne yazık ki, şu anda İslam dünyası onun ölümüyle ortaya çıkan boşluğu doldurabilecek birini dahi -bildiğimiz kadarıyla- çıkaramamıştır. Dileğimiz onu aşan yeni Fazlur Rahman'ların yetişmesidir. Fakat bu işin kuru temennilerle olamayacağını da artık idrak etmeli -zira et-

temenni ra'su mali'l-muflisi (Temenni müflisin sermayesidir)- ve bu temenninin gerçekleşmesi için birşeyler yapmalıyız. Yapılması gerekenlerin başında ise, ilk asırların düşünce dinamizmini ve eleştirisi zihniyetini tekrar canlandırmak gelmektedir. Bu bağlamda Fazlur Rahman tarafından da İslam adlı eserinde iktibas edilmiş olan Muhammed İkbâl'in aşağıdaki beytini bir defa daha tekrarlamak yerinde olacaktır:

Allah senin ruhunu (yeni) bir fırtına ile tanıştırsın,

Zira, senin deniz sularında nadiren bir hareket var.(33)

Dipnotlar

1. Fazlur Rahman, İslam, (İst., 1993, III. bsk.), s. 348.
2. A.g.e., s. 349-350.
3. Fazlur Rahman, Tarih Boyunca Metodoloji Sorunu, (Ank., 1995), s. 22.
4. A.g.e., s. 24.
5. A.g.e., s. 25.
6. Bkz. Mehmed Hayri Kırbasoğlu, İslam Düşüncesinde Sünnet, (Ank., 1996, II. bsk.), s. 71 vd.
7. A.g.e., s. 72 v.d.
8. Hadisçilerinkinin "Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrirleri ile hayatuna ait bilgiler" şeklinde, Fıkıhçılarinkinin de, "Farz-vacib dışında Hz. Peygamber'den gelen şer'i hükümler" şeklinde tanımlandığı malum ve meşhurdur.
9. Fazlur Rahman, İslam, s. 117.
10. Mehmed Hayri Kırbasoğlu, a.g.e., s. 91 v.d.
11. "Sünnet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi döneminde İslam toplumunu, akide, ibadet, tebliğ, eğitim, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi gibi çeşitli alanlarda; kısacası bireysel, toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında yönlendirip yönetmede, Kur'an başta olmak üzere, esas aldığı ilke ve prensipler bütünüünün oluşturduğu bir "zihniyet" ya da "dünya görüşü"dür. (Mehmed Hayri Kırbasoğlu, a.g.e., s. 104; bu tanımın geniş izahı için bkz., a.g.e., s. 106, v.d.)
12. Fazlur Rahman, a.g.e., s. 75-76.
13. A.g.e., s. 76.
14. A.g.e., s. 78.
15. A.g.e., s. 82-83.
16. A.g.e., s. 84. (bazı önemiz değişikliklerle)
17. A.g.e., s. 115.
18. A.g.e., s. 101, 106, 115.
19. International Journal of Middle East Studies, XXV. (1993), pp, 587-605).
20. Fazlur Rahman bu noktaya bir dipnotta şöyle işaret etmektedir:
"Sistematik içtihadın gelişmesiyle birlikte re'yin kullanılması Hadis Ehli tarafından şiddetle yerildi. Her büyük ve sistemli Hadis mecmuası, Hz. Peygamber'in kişisel görüşü (re'yi) yeren hadislerini ihtiva etmektedir. (A.g.e., s. 101, dipnot, 60)

21. Mesela bkz.: Dr. İ. Hakkı Ünal, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu (D.İ. B. Yay., Ank., 1994).
22. Bkz.: er-Risale, s. 369-372, prg. 998-1002.
23. Dr. Nasr Hamid Ebu Zeyd, el-İmam eş-Şafii ve Te'sisu'l-Aydiyulaciyeti'l-Vasatiyye, (Kahire, 1992), s. 8.
24. A.g.e., s. 100.
25. A.g.e., s. 50.
26. A.y.
27. A.g.e., s. 76.
28. A.g.e., s. 87.
29. A.g.e., s. 73.
30. A.g.e., s. 74-75.
31. İslam ve Çağdaşlık, (Ank., 1996, II. bsk.), s. 80.
32. Biz İslam ve Çağdaşlık'ın tercümesinde bu konuyla ilgili olarak düştüğümüz dipnotta bu hususu daha önce dile getirmiştik. Garanik olayının asılsızlığını gösteren en kapsamlı ve mükemmel bir ilmi tedkik olarak da Aksekili Ahmed Hamdi'nin Hâtemu'l-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi, (sadeleştiren: M. Hayri Kırbaçoğlu), (İslami Araştırmalar, VI, 3 ve 4) adlı incelemesine atıfta bulunmuştuk. Buna bir de Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'nin, Şeytan Rivayetleri (İst., 1988), adlı eserini ilave edebiliriz.
33. İslam, s. 367